

A liberalizmus és a szocializmus mellett a konzervativizmus az elmúlt két évszázad legfontosabb nyugati politikai ideológiája. Tisztában vagyok azzal, hogy vannak, akik nem használják az „ideológia” szót a konzervativizmusra, mivel úgy vélik, ez a filozófia természeténél fogva nem különbözik az aktivizmus és a reform elemét, mely az igazi ideológiákhoz társul.

Ez azonban azt jelenti, hogy az „ideológia” szót leszűkített és kilúgozott értelemben fogjuk fel. Ha eltekintünk történeti jelentésaitől, attól a pejoratív tartalomtól például, mely a napóleoni idők bizonyos eszméire, Marxnál pedig egy társadalmi osztály kollektív tudatára utal, az „ideológia” fogalma korunkban igen csak világos és használható. Tömören megfogalmazva ideológiának tekinthető az erkölcsi, gazdasági, társadalmi és kulturális eszmék minden olyan, többé-kevésbé koherens köre, mely szoros és jól ismert módon kapcsolódik a politika és a politikai hatalom kérdéseihez; kissé pontosítva, olyan erőtartalmú ez, mely lehetővé teszi az eszmék diadalát. Egy ideológia, a sebtében alkotott nézetrendszerekkel ellentétben, hosszabb ideig eleven marad, fontos támogatói és szószólói akadnak, s jelentős mértékben intézményesül. Nagyon valószínű, hogy története folyamán karizmatikus képviselői tűnnek fel – egy Burke, egy Disraeli, egy Churchill stb. –, a konzervatívok táborában éppúgy, mint a liberalizmus és a szocializmus ellentáborában.

Az ideológiát a gyakorlati politika képzetéhez társítjuk – a politikusok, a politikai pártok, a nyilvánkoztatások és a törvények világához –, de éppígy könyvekhez, cikkekhez és előadásokhoz is. Először valószínűleg inkább az első, mintsem a második szféra

Hova forduljunk tehát, ha egy ideológia lenyegét keressük? Ertre a kérdésre véleményem szerint T. S. Eliot adott kielégítő választ az iródalomról és a politikáról harminc évvel ezelőtt tartott előadásában, amely nemcsak a konzervatívizmusra, hanem minden más ideológiára is érvényes. Eliot azt mondja, hogy a gyakorlati politizálás természetese sajátos forráshoz utal bennünk, ahhoz a szférához, melyet – barátja, V. A. Demant nyoman – „pre-politikának” nevez. Eliot szerint „ebben a rétegben kell gyökeret eresztenie mindentele politikai gondolkodásnak és ebből is kell táplálkoznia”. Ez a réteg hosszú idő alatt jött létre a legkülönbözőbb emberek, társadalomkritikusok, politikai filo-

Ebben a könyvben alapvetően a modern konzervatívizmus
 "pre-politikai" rétegével foglalkozom, de nem hagyom teljesség-
 gel figyelmen kívül a politikai vonatkozásokat sem. Tulnyomó-
 rész a politikai gondolkodás azon hagyományát tekintem át,
 mely Edmund Burke-kel kezdődik és olyan kortársi gondolko-
 dókig vezet, mint Russell Kirk, Michael Oakeshott és Bertrand

LL

OL

jut eszünkbe, s kampányokra, választásokra, hatalmon levő kormányokra és politikai beszédekre gondolunk. Ez azonban, kisé mérlegelve a dolgot, megtevesztő, sőt félrevezető. Természetesen van kapcsolat a gyakorlati politika és az ideológia között. De nem vaskapcsok tartják őket egybe, és semmi sem kötheti még a legfelkészültebb pártot és vezetőit sem véglegesen egyetlen ideológiához. Vészhelyzetek, véletlenek és taktikai megfontolások a hitelvek feladásához vezethetnek, s gyakran valóban ide is vezetnek. Mivel ez általában az egyén vagy a párt győzelmét szolgálja, talán nincs is túl nagy jelentősége. Egy politikai párt előtt végül is egyetlen cél lebeg: a győzelem. Ugyanez érvényes az egyes politikuskokra, a komoly politikuskokra legalábbis mindenképpen.

Ha az ideológiát a politikuskok döntéseiből és cselekedeteiből próbálnánk lepárolni – legyen szó akár a legnagyobbakról –, az esetek többségében igencsak nehéz dolgunk volna. Nem mintha az ideológiákon semmi nyomot sem hagynának az emberek és események. Mégis olyan politikus, aki egyedül az ideológiára hagyatkozna; mindegyiküket egyszerre tágabb és szűkebb szemhatár jellemzi, mint az általuk képviselt ideológiát. Akárcsak Antheusznak, időnként a politikusnak is ideológiai terepen kell megküzdenie, de sohasem szabad alábecsülnünk a hatalom csábitását, az ellenzék megtörésének vágyát és a revans szellemét.

Lincoln Emancipációs Kiáltványa, a munkásbiztosítás Bismarck általi bevezetése, Disraeli 1870-es évekbeli reformtörvényei, Churchill 1909-es kiállása a liberálisok valamint az arisztokrácia, sőt az alkohollenes törvényjavaslatok mellett, vagy de Gaulle algériai politikájának váratlan fordulata – mind-mind konzervatív politikuskok merész húzásainak példái. De abszurd kísérlet volna, ha bármelyiküket is a konzervatívizmus uralkodó ideológiájába akarnánk beszorítani. Azt jelentené, hogy figyelmen kívül hagyjuk az egyéni vágyak és az ország érdekének azon gondos mérlegelését, melyről a nagy politikus megismerszik.

Disraeli pontosan fogalmaz: „Az igazság az, uraim, hogy az államférfi korának teremtménye, a körülmények gyermeke, a korszak szülötte. Az államférfi alapvetően gyakorlati alkat; s amikor elfoglalja hivatalát, nem kell kérdeznünk tőle, mit tart erről vagy arról a dologról; arra kell csak ügyelnie, mire van szükség, mi hasznos és mi a legkivihetőbb rendelkezés.”

induló az ideológia?

Churchill megállapítása szerint „az igazi hazaszeretet megköveteli az embertől, hogy egy-egy időszakban ellentétesen cselekedjen”. A pusztán személyes ösztönzésről, egyszóval az egoizmusról sohasem szabad megfeledkezni. Az, amit Beaverbrook mondott Lloyd George-ról, általában is érvényes: „Mindaddig, amíg ura a helyzetnek, nem érdekl, merre tart.” Robespierre-nek tulajdonítják azt a kijelentést, mely szerint „inkább a gyarmatokat vesszenek, mintsem az elvek”. Efféle képtelenséget azonban egy igazi politikai vezető, egy Cromwell, Lincoln vagy de Gaulle nem mondana.

Hova forduljunk tehát, ha egy ideológia lényegét keressük? Erre a kérdésre véleményem szerint T. S. Eliot adott kielégítő választ az irodalomról és a politikáról harminc évvel ezelőtt tartott előadásában, amely nemcsak a konzervatívizmusra, hanem minden más ideológiára is érvényes. Eliot azt mondja, hogy a gyakorlati politizálás természete sajátos forráshoz utal bennünket, ahhoz a szférához, melyet – barátja, V. A. Demant nyomonán – „pre-politikainak” nevez. Eliot szerint „ebben a rétegben kell gyökeret eresztienie mindenféle politikai gondolkodásnak és ebből is kell táplálkoznia”. Ez a réteg hosszú idő alatt jött létre a legkülönbözőbb emberek, társadalomkritikusok, politikai filozófusok, esszéisták, sőt maguknak a kimondottan gyakorlatias politikuskok munkájának köszönhetően. Ami mindannyiunkban közös, az valamely nagy politikai cél melletti elkötelezettségük, olyasvalami mellett tehát, amit Nyugaton leginkább a liberalizmus, a konzervatívizmus és a szocializmus képvisel. Eliot azt állította, hogy normális körülmények között „a gondolat és a cselekvés egész skálájával” kell számolnunk, egyik végletén a konzervatív típus áll, a másikon „a politikai altiszt”, a „pre-politikai” e két szélsőség közt található.

Ebben a könyvben alapvetően a modern konzervatívizmus „pre-politikai” rétegével foglalkozom, de nem hagyom teljességgel figyelmen kívül a politikai vonatkozásokat sem. Túlnyomórészt a politikai gondolkodás azon hagyományát tekintem át, mely Edmund Burke-kel kezdődik és olyan kortársi gondolkodókig vezet, mint Russell Kirk, Michael Oakeshott és Bertrand

¹ *The Literature of Politics*, megjelent a londoni The Conservative Political Centre kiadásában, 1955-ben.

I.

A konzervativizmus forrásai

de Jouvenel. Egy efféle könyvben a figyelem természetesen a közös eszmékre és értékekre, a politikai gondolkodás tételeire és dogmáira irányul, nem pedig fő képviselőinek személyiségére és közvetlen környezetére. Ez a könyv nem a konzervativizmus történetét térképezi fel, inkább ideológiájának felépítését, vagy – ahogy a második fejezetben nevezem – dogmatikáját. Számomra ezúttal elsősorban a meghatározó nézőpontok, a lényegi megfigyelések és következtetések, valamint a konzervativizmus szellemi irányvonala volt a fontos, ahogy ez az utóbbi kétszáz év nyugati történetében kirajzolódik.

A konzervativizmus azon elemeire összpontosítottam figyelmem, melyek nem csupán fontosnak tűntek számomra, de más ideológiákkal összevetve sajátosnak is. Feltehetően a konzervativizmus minden formája leírható „a szabadság politikája”-ként vagy „a politikai erény keresése”-ként, hogy két újabb kori jellemzést említsek, de ezzel nem sokra megyünk, ha látjuk, hogy joggal vagy jogtalanul a liberalizmus és a szocializmus is így állítja be magát. Következésképpen olyan témákat kerestem, amelyek csak a konzervativizmusra jellemzőek, s folyamatosságuk történelmek bizonyult az utóbbi kétszáz évben.

A konzervativizmus prominens filozófusaitól vett idézetek inkább egy gondolkodási stílus jelzésére szolgálnak, nem pedig tanácsok illusztrálására. Az anyag kronologikus elrendezését szándékosan kerültem, mivel, mint említettem, könyvem nem a konzervativizmus történetének, hanem anatómiájának vázlata, s ami rendkívül lényeges, egyfajta emlékeztetőként szolgál arra, hogy a konzervativizmus fő témái manapság épp olyan elevenek, mint jó száz évvel ezelőtt. Burke-től mindenki másnál többet idéztem, de ez helyénvaló, sőt igazából elkerülhetetlen. Burke a konzervativizmus prófétája – Marxa vagy Millje –, s prófétai státuszának folyamatosságát tanúsítja, hogy az utóbbi negyedszázad brit és amerikai konzervatívjai sokkal sűrűbben idézik vagy hivatkoznak rá, mint korábban bármikor. Egy meghatározó ideológia – vallás vagy teológia – lényegéhez tartozik folyamatosságának és következetességének hangsúlyozása. A tudományok minduntalan túl akarnak lépni alapítóikon, az ideológiák azonban nem. Ez az oka annak, hogy ami a „pre-politikai” illeti, Burke manapság egy könyven szót érdene Jouvenellel, Kirkkel vagy Oakeshottal, a „politika terepén” pedig Thatcherrel vagy Reagannel.

A konzervativizmus csak 1830 körül vált a politikai diskurzus részévé Angliában, filozófiájának lényegét azonban Edmund Burke fogalmazta meg 1790-ben írt *Töprengések a francia forradalomról* című munkájában. A gondolkodás történetében ritkán fordul elő, hogy egy eszmerendszer oly szorosan kapcsolódjon egyetlen személyhez és egyetlen eseményhez, ahogy a modern konzervativizmus Edmund Burke-nek a francia forradalomra adott heves reakciójához. A konzervativizmus két évszázadának meghatározó témái voltaképpen nem egyebek azon megfontolások kibővítésénél, melyeket Burke konkrétan a forradalmi Franciaország kapcsán vetett fel.

Burke világosan látta, hogy a francia forradalom végső soron európai forradalom, e felismerést azonban csak olyan későbbi elszánt tradicionalisták fejtették ki aprólékosan írásaikban, mint Bonald, de Maistre és Tocqueville. Burke mellett az ő műveik rajzolják meg annak a történelemfilozófiának a körvonalait, mely szöveg ellentétben áll a whig vagy progresszív filozófiával; náluk találhatjuk meg továbbá a feudalizmus, illetve az olyan történeti képződmények, mint a patriarchális család, a helyi közösségek, az egyház, a céhek és a régiók jelentőségének szabatos bemutatását, melyek a természetjogi filozófusok központosító, individualizáló törekvése nyomán a XVII. és a XVIII. században csaknem eltűntek az európai politikai gondolkodásból. Hobbes, Locke és Rousseau írásai a tradicionális társadalmat s annak történetileg kialakult csoportjait és hagyományait alig említik, s ha igen, akkor szinte mindig kritikai élel. Számukra az egyén realitása volt az elsődleges; az intézmények csak a hátteret szolgáltatták.

Burke bármely más gondolkodónál többet tett azért, hogy ez az individualista perspektíva gyökeresen megváltozzék. A *Töprengések* a forradalom és a forradalomhoz vezető természetjogi elméletírók munkásságának elutasításával kulcsszerepet játszott a nézőpontok azon jelentős átrendeződésében, mely a XVIII. századból a XIX. századba való átmenet során zajlott le Európában. A *Töprengések* megjelenését követő emberöltő alatt egy egész, lényegét tekintve felvilágosodás-ellenes *Aufklärung* lobbant lángra Nyugaton. Az a hang, melyet Franciaországban Bonald, de Maistre és Chateaubriand, Angliában Coleridge és Southey, német területen Haller, Savigny és Hegel, Spanyolországban pedig Donoso y Cortes és Balmes képviselt, mindenütt visszhangra talált. Amerikában John Adams, Alexander Hamilton és „roanoke-i” John Randolph szintén megfogalmazták a maguk intéseit és javaslatait. Mindezek az európaiak és amerikaiak prófétaként tisztelték Edmund Burke-öt.

Ahhoz, hogy megérthessük, miért gyakorolhatótt Burke *Töprengése* ilyen közvetlen és azonnali hatást a nyugati gondolkodásra, emlékeztetnünk kell az elvek és érzelmek azon alapvetően tradicionalista áramlatára, mely a XVIII. század során fejlődött ki a nyugat-európai gondolkodásban. A felvilágosult mentalitás Voltaire-ek, Diderot-k és Holbachok képviselte izgalmasabb válfaja iránti szokásos elfogultságunk azt eredményezte, hogy könnyen átsiklunk a felvilágosodás racionalizmusa és individualizmusa ellen munkáló történeti tényezők fölött. Ezek azonban ettől még léteztek, az egyháznak s még mindig tetemes számú filozófusának és teológusának köszönhetően, akik továbbra is az ortodoxia mellett kötelezték el magukat a XVII. századi természetjogi mozgalom nyomán sarjadó természetes vallás és természetes erkölcs helyett. Minél nyíltabban hirdették a *philosophes*-ok felvilágosult természetjogi elveiket, a – vallásban érzületű – egyetemi filozófusok és történészek annál eltökéltebben hivatkoztak azokra a hagyományokra, melyek Európát több mint ezer évig fenntartották.

Az egyház mellett Európa-szerte ott voltak a történelmi városok és céhek, melyek a felvilágosodás kozmopolitizmusának elterjedésével párhuzamosan egyre inkább saját történetük, hagyományaik, szentjeik, hőseik, kormányzataik és mesterségeik felé fordultak. Voltak költők, zenészek, előadóművészek, kép-

zőművészek, mesteremberek, történetírók és krónikások, akik szívesebben nyúltak olyan tárgyhöz, melyet szűkebb közösségük kínált, semmint hogy az európai fővárosokban keressek szerencséjüket és szerezenek hírnevet. A helyi sajátosságok, a népköltészet, a sokáig figyelmen kívül hagyott művészek, a régmúlt hősi harcok és más hasonló felkutatása nagy lendületet kapott Németország számos területén a XVIII. század közepére. A középkor kultusza, melynek a XIX. századi Angliában és Franciaországban oly sokan hódoltak, Németországban és Kelet-Európában már a tizenkilencedik században széleskörűen jelentkezett. Németországban nem létezett egyetlen olyan város sem, mint Párizs vagy London, melynek szellemisége az egész nemzetre kihatott volna. A tradicionalizmus csaknem szükségszerűen következett Németország erős szétagulódásából, de nem hagyhatott figyelmen kívül Anglia és Franciaország egyes vidékein sem.

Burke jóval a franciaországi forradalmat megelőzően is világnál *Register*-be írt könyvismertetésekben és beszédekben is világosan kifejezésre juttatta a francia felvilágosodás jellegzetesen racionalista gondolkodásával, különösen Rousseau-val szembeni ellenérzését, akinek képességeit elismerte ugyan, erkölcsi és politikai nézeteit azonban rendkívül visszatetszőnek találta. A Grub Street-mentalitást mélyen megvetette, bárhol is ültette fel fejét, Londonban, Párizsban, New Yorkban vagy Bostonban. Angliai pályafutásának kezdetétől Burke azon az oldalon állt, melyet ő maga a brit politikatörténet „nagy tradíciójának” tekintett.

Ily módon az a filozófia, melyet a *Töprengések*ben fejtett ki, megfelelő háttérrel rendelkezett nemcsak Burke-nél, de Angliában és egész Nyugat-Európában is. Európában kevesen támadták ésszerűbben a jakobinusokat és franciaországi törvényhozásukat Burke-nél, 1789-re azonban számos alapvetően konzervatív gondolkodó akadt, akit mélyszélesen elborzasztott a forradalom. A konzervatív és a konzervatívizmus szavakat csak 1830 körül kezdték a politikára alkalmazni, de az, amit jelöltek velük, már jóval korábban létezett.

Ami az angol konzervatív gondolkodást illeti, nem kétséges, hogy Burke, ez az elszánt whig, sokat köszönhet a tory part-

* A Grub Street londoni utca, a XVIII. századtól a tömegirodalmi termelés színhelye és jelképe. (K.L.)

nak, mely nagyobb múltra tekintett vissza, s a monarchia és az arisztokrácia többségének támogatását élvezte. Burke továbbá jó barátságban volt a verbeli tory Dr. Johnsonnal. De az, amit egyik, Boswellnek címzett levelében írt, talán élesebb fényt vet a tory alapelvekhez fűződő viszonyára: „Szombaton az ön barátjával, Dr. Johnsonnal vacsoráztam Sir Joshua-nál. Igen kellemes nap állt mögöttünk, miután egyetlen politikával kapcsolatos mondat, szó, szótag, betű, vessző vagy aprócska jel sem zavarta meg társalgásunkat.” A forradalom utáni brit politikai csatározások általános zűrzavara közepette a toryk és a whigek egyes kérdésekben olykor ugyanazon az oldalon találtak magukat, s mikor az új Konzervatív Párt Peel vezetésével alakot öltött, a tory és whig nézetek összekeveredtek. A XIX. századi brit konzervativizmusnak azonban sokkal több köze van Burke-höz és művéhez, mint bármelyik toryhoz. Amikor a brit konzervatívok a „tory” szót használják, ez inkább csak afféle tetszelgés, s nem nagyon van valóságos tartalma.

Burke-nek alaposan meggyűlt a baja hazájában azért, mert a tradicionálisokat Európa-szerte a francia forradalom ellen hangolta. Otthon és külföldön egyaránt szemére vetették azt a már-már az elvekhez való hűtlenséggel határos következtetlenséget, melyet a franciaországi forradalom megítélésében mutatott. Hogyan támogathatta korábban – kérdezték újra és újra – az amerikai gyarmatosokat és a világ más elnyomott népeit, ha most a franciák ellen fordul, akik a monarchikus önkényuralom alól szeremennek felszabadulni? Közte és az angliai whigek közt, beleértve régi barátját és szövetségését, Charles Foxot, kenyértörésre került sor a forradalom megítélésében. Feladatunk itt nem a vita eldöntése, csupán Burke álláspontjának rövid összefoglalására vállalkozhatunk. Franciaországra Burke ugyanazokat az alapvető elveket alkalmazta, melyeket az amerikaiak, az indi-aiak és az írek védelmében hangoztatott a brit kormányzat „önkényuralmával” szemben. Ezen esetek mindegyikében a helyi, történeti tradícióját egy idegen hatalommal szemben védelmező nép mellett tört lándzsát. Az amerikaiak szabadságáról szentimentális csak akkor lehet racionális eszmecserét folytatni – végtére is nem mások ők, mint külhonban letelepedő angolok, akikre ugyanazok az előírások és szokások érvényesek, melyek a brit-eket irányítják –, ha nem kérdőjelezzük meg az Amerikában rej-

lő lehetőségek természetes kifejlődéséhez szükséges autonómia elvét. Ugyanez vonatkozik Irországra és Indiára is, hiszen mindkét esetben a honi erkölcs és életszemlélet utközik össze egy idegennel.

Franciaországban a kormányzat és az erkölcsök ellen a franciák kis csoportja, a jakobinusok intéztek támadást, de – érvelt Burke – erre a helyzetre lényegét tekintve ugyanazok az elvek vonatkoznak, melyeket az amerikai gyarmatosok védelmében kifejtett. A központi kérdés akkor is és most is a szabadság volt; a szabadság megértésén mit sem változtat az a tény, hogy a kormányzó kisebbség maga is franciákból áll. Burke nézőpontjából a jakobinusok éppúgy a francia történelmen és hagyományokon tettek erőszakot, ahogy a Brit Kelet-Indiai Társaság az indiai kultúrán. A jakobinusok irányította Franciaország „pontosan olyan volt, mint egy meghódított ország”. Ráadásul a „hódítóként fellépő” jakobinusok ugyanúgy folyamodtak erőszakhoz a francia néppel szemben, ahogy bármilyen „megszálló hadsereg”.

Burke szemében a jakobinusok tevékenysége a csatorna túl-só oldalán szöges ellentétben állt azzal, amit az amerikai gyarmatosok tettek, akik szabadságukért küzdöttek az „önkényuralommal” szemben. A jakobinizmus nivellált az egyenlőség nevében, nihilizmust hirdetett a szabadság nevében, abszolút és teljes hatalmat gyakorolt a nép nevében. Az amerikai forradalom a valóságos emberek életének, tradíciójának és szokásainak szabadságáért-felért. A francia forradalom azonban sokkal kevesebbet törődött a hús-vér emberekkel – parasztokkal, polgárokkal, papokkal, nemesekkel stb. –, mint azzal az emberfajtaival, melyet a forradalom vezetői neveléssel, meggyőzéssel, s ha kell, erőszakkal és terror segítségével kívántak létrehozni. Burke szerint a reformáció Isten nevében meghirdetett felkeltései óta egyetlen európai forradalmat sem szentesítettek kizárólag az ember üdvözülésére és teljes szellemi újjászülésére hivatkozva. Éppen úgy, ahogy az anabaptisták hajlandók voltak elpusztítani mindent, ami hátráltatta őket az új keresztény ember megteremtésében, a jakobinusok – állapította meg Burke – hajlandók voltak romba dönteni minden olyan intézményt, mely újjában állt a forradalmi ember megszületésének. Ahogy Burke megfogalmazta: „Mindent mérlegre téve, a francia forradalom a legalkalmasabb esemény, amely a világon valaha történt.”

Tocqueville szintén a francia forradalomnak ezt a rendkívüliségét hangsúlyozta, s épp így tagadta összevethetőségét az amerikai forradalommal. Az amerikai forradalom – szemben a franciával – olyan emberek műve volt, akik szem előtt tartották a társadalom érdekeit. Ebben, ahogy sok egyéb kérdésben is, Tocqueville teljesen egyetértett Burke-kel. Véleményem szerint azt, hogy Tocqueville elemzése – tudományos objektivitásra törekvő, kimért nyelve és minden harciaságtól mentes tónusa ellenére – milyen nagy mértékben támaszkodik Burke vitairatára, eddig nem hangsúlyozták kellőképpen. Tocqueville a kérdéseket sorra véve Burke megállapításait terjesztette ki.

„Lapozzuk át a történelem évkönyveit, egyetlen politikai forradalmat sem találunk, amely hasonló jellegzetességekkel bírt volna” – írta Tocqueville a francia forradalomról Burke-öt visszhangozva. A múlt hasonló eseményei után kutatva ő is a vallási megmozdulások példáját hozta fel. Az amerikai forradalommal szembeállítva a francia forradalmat, a politikaformáló értelmiségiek meghatározó szerepével jellemezte azt. Ezeket Burke „írás-tudóknak” nevezte, és Tocqueville ugyanezt a kifejezést használta. „[A franciák] politikai nevelése sohasem volt teljes egészében az írástudók műve” – írta Tocqueville, s ironiáját Burke szavai táplálták.

Tocqueville egy másik fontos vonatkozásban is Burke örökösének bizonyult, a francia forradalom Gallián túlmutató, egész Európára kiható következményeinek hangsúlyozásában. Burke ezt írta a *Töprengésekben*: „Európában sokfelé nagy a felfordulás. Másutt tompán morajlik a föld mélye; kusza mozgást lehet észlelni, mely általános földindulással fenyegeti a politika világát.” Tocqueville pedig azt írta, hogy *A régi rend és a forradalom* csupán első kötete az „európai forradalomról” szóló tervezett munkájának.

Tocqueville egy egész fejezetet szentelt a francia forradalom alapvetően vallásos jellegének vizsgálatára, s Burke-höz hasonlóan a késői reformáció vallási felkeléseivel, pusztításaival és más szárlásaival állította párhuzamba, nem pedig az 1688-as angol és az 1776-os amerikai politikai forradalommal. Ehhez kapcsolódik az is, hogy Tocqueville a Burke által hangoztatott vádat visszhangozza, mely szerint a francia forradalmárok nem rendelkeztek a politikátörténet vagy a voltaképpeni politikai

reform körébe vágó tapasztalatokkal vagy ismeretekkel. „Forradalmárainknál – írta Tocqueville, szinte Burke-öt ismételve – ugyanazon vonzódást találjuk az általános elméletek, a teljes törvénykezési rendszerek és a törvények pontos szimmetriája iránt, a létező tények megvetését, ugyanazon hitet az elméletekben, az intézmények ugyanazon eredeti és új szellemben való megújítására való törekvést, s ugyanazon elszántságot az alkotmány egészének a logika szabályai szerinti teljes átalakítására, ahelyett hogy megpróbálnák részleteiben módosítani. Ijesztő látvány! Hiszen az író jó tulajdonságai nemegyszer fogyatékoságnak számláltak az államférfinál, és azok a dolgok, amelyek nevében szép könyveket írtak, végzetes forradalmakat robbantanak ki.”

Még a jakobinusok nyelvezete is, folytatta Tocqueville, „hasonlítani kezdett az írók nyelvéhez, megtelt általános kifejezésekkel, elvont fogalmakkal, fellengzős megállapításokkal, irodalmi fordulatokkal”. Végül epésen megjegyzi: „már csak a helyesírás szabályait kellett volna elsajátítaniuk ahhoz, hogy középíró lehessen belőlük”.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a *Töprengésekben* Burke nemcsak a jakobinusok francia és más európai szimpatizánsaihoz intézi szavait, hanem az angolokhoz is, sőt talán legfőképp hozzájuk. Richard Price és Tom Paine e szimpatizánsok többségének nevében beszélt, amikor a francia forradalmat lényegében az amerikai forradalom másának tekintette, melynek fő mozgatója az elnyomó hatalommal szembeni szabadságharc. Burke azonban (s a nyomában Tocqueville is) a francia forradalmat inkább az abszolút hatalomért, semmint a szabadságért vívott küzdelemnek látta, olyan értelmiségi politikusok művének, akiknek – az amerikai forradalom vezetőivel ellentétben – az adott társadalmi rendszerben nem volt kockázatnivalójuk.

Némi ironiával állapíthatjuk meg, hogy azok a célok, melyeket Burke 1790-ben a jakobinusoknak tulajdonított – a társadalom egészének újjáépítése, az egyes ember tudatának átforgatása, s a kereszténység felváltása egy teljesen új vallással – sokkal pontosabban jellemzik Robespierre és Saint-Just 1793-as nézeteit, mint azok a szerény, liberális célok, melyeket Richard Price tulajdonított a francia forradalomnak abban az Old Jewry-beli prédikációjában, mely Burke-öt a *Töprengések* megírására ösztönözte.

Burke-nek természetesen igaza volt, amikor a francia forradalmat páratlan eseménynek tekintette, melynek mágikus hatása alól Európa, sőt idővel Ázsia és Afrika sem vonhatja ki magát, s ily módon az egész XIX. századi nyugati gondolkodás talán legtöbbet vitatott, visszatérő témájává válik. A francia forradalmat csak az 1917-es bolsevik forradalom váltotta fel mint a forradalmárokat, s egyúttal a tradicionálisnak és a konzervatívok legfőbb vonatkoztatási pontját. A francia forradalom azonban nyelvvezetést és szimbolikáját tekintve ennél is gyökeresebb változást jelentett. Nyilatkozataiban, kiáltványaiban, törvényeinek preambulumaiban, zengzetes strófaiban, a jakobinusok által ki-nyomatott s Franciaország minden közterén kitűzött, metsző élő és hatásos képeiben a francia forradalom az Ige olyasféle forradalmát hirdette meg, mellyel korábban csak a fundamentális-ta, térítő vallásoknál találkoztunk. Ahogy arról a XIX. század európai történelme tanúskodik, a jakobinus „evangélium”, kellőképpen átdolgozva és takarítva módosításokkal, csaknem mindenütt a keresztény evangélium vetélytársává lett. Ezzel ösztönözve Marx vagy Lenin és Trockij 1917-es retorikája másodlagosnak, sok tekintetben pusztán ismétlésnek hatott.

Burke Rousseau-t tekintette a francia forradalom első számú bábájának. A visszafogottabb Tocqueville azonban többé-kevésbé felmentette, azokat az „írstudókat” téve felelőssé, akik a forradalmat megelőző évtizedekben a szabadság, egyenlőség és abszolút igazságosság ábrándképét ültették el az emberek lelkében. Nem kétséges azonban, hogy Tocqueville nagyon is tisztában volt Rousseau jelentőségével. Végére is ki más volt az, aki szenvedélyesen és ékesszólóan képviselte a nép ügyét, melynek alkotmánya isteni lesz, mihelyt leveti láncait; s aki megfogalmazta minden történetileg létrejött intézmény romlottságát és a „törvényhozó” abszolút szükségességét, aki a nép nevében mélyen és marandóan formálja át az emberek tudatát? Burke kendőzetlenül fogalmazott: „Bizonyos vagyok benne, hogy Rousseau írásai egyesesen vezettek el ehhez a gyalázathoz.” Azt természetesen tudjuk, hogy olyan jakobinusok, mint Robespierre és Saint-Just, a forradalom idején lelkesen és rendszeresen olvasták Rousseau műveit. Buzgalmukban, mint azt egy kortársi megfigyelőtől tudjuk, számos francia polgár osztózott, akik az utcákon csoportokba verődve fennhangon olvastak és vitattak meg egyes

szakaszokat A társadalmi szerződésből, Rousseau mindaddig legkevesebbet forgatott könyvéből.

Rousseau a tradicionális csoportokat – céheket, kolostorokat, a legkülönbébb testületeket – a tiszta általános akarat és az egyén autonómiájának nevében bélyegezte meg. Ezeket tehát fel kellett számolni vagy alá kellett rendelni a nemzetnek. Először természetesen az arisztokráciát kellett megsemmisíteni. De ez csak a kezdet volt. 1791-ben felszámolták a céheket, melyek – emlékezzünk csak vissza – ellent tudtak állni a modern Franciaország isteni jogcímével felépítő „abszolút” uralkodóinak. „Az államon belül nincs többé egyetlen testület sem – olvassuk a Le Chapelier-féle törvényben –, csakis az egyes ember érdeke és az általános érdek létezik.”

A patriarális család elkerülhetetlenül megszenvedte a forradalmi hatalmat. A *philosophes*-ok általában azt tartották, hogy a tradicionális rokonsági struktúra „a természet és az ész ellen való”. A jakobinus vezetők közül sokan készségesen egyetértettek. A házasságot 1792-ben polgári szerződéssé nyilvánították, és számos esetben lehetővé tették a válást is (1794-ben a válások száma meghaladta a házasságkötéseket). A szülői tekintély hatakörét szigorúan korlátozták, s megszűntnek tekintették, amint a gyerek elérte a jogi értelemben vett nagykorúságot. A primogenitúra és a hitbizomány tradicionális törvényeit végleg eltörölték, ami kihatott a tulajdon és a család viszonyaira.

A törvényhozás különös gondot fordított a tulajdon kérdéseire. Az elsődleges cél a tulajdonjog és a különféle testületek – mint a család, az egyház, a céh és a kolostorok – közötti összefonódás megszüntetése volt, amely testületek Franciaországban, akárcsak Európa nagy részén, oly hosszú ideig szolgáltak hatalmas vagyonok felhalmozásának keretében. Ehhez társult a tulajdonjog lehetőség szerinti individualizálásának törekvése, az egész tradicionális társadalom individualizálásának részeként. Az élősködő arisztokrácia megsemmisítésének feladata továbbá egyúttal járt nagy földbirtokaik elkobzásával és pénzhez kötöttségével. A tulajdon cseppfolyósabb, rugalmasabb és pénzhez kötöttebb típusa indult virágzásnak, mintegy a forradalom egyik mellékhatásaként, egy egész új osztályt emelve gazdasági hatalomra. A konzervatívok számára kevés dolog lehet visszatetszőbb a forradalom tulajdonpolitikájánál.

Nincs terünk itt akár megközelítőleg is átfogó képet rajzolni arról a szerteágazó hatásról, melyet a forradalmi kormányzás gyakorolt a hagyományos francia társadalomra. Általánosságban, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés, a Nemzeti Konvent és a Kijelölt Bizottság egyszerre törekedett a társadalom individualizálására és olyan átfogó racionalizálásra, mely a pénzügyrendszer és a mértékjegységek éppúgy kiterjedt, mint a tulajdonra, az oktatásra, a vallásra és a kormányzás valamennyi területére. A forradalom alaposágát talán a vallás példája illusztrálhatja legjobban. A kormányzat fokozatosan érvénytelenített minden szerzetesi vagy egyéb vallási fogadalmat, államosította az egyházat, a papokból fizetett állami alkalmazottakat csinált, kötelezte őket a forradalom melletti hűségükre, amikor pedig 1793-ban megvalósította Franciaország kereszténységtől való teljes megtisztításának tervét, a keletkezett vákuumot az ész és az erény új vallásával töltötte be. Az új vallás és az emberek gondolkodásának keretként bonyolult rituálét hoztak létre, az új vallás összejöveteleire egész liturgiát dolgoztak ki, és új naptárt vezettek be, mely az új valláshoz igazodott. Az idő, a múlt és a múlt képzeteinek ellenőrzése életbevágó fontossággal bír, ahogy azt Orwell 1984-e nyilvánvalóvá tette. A francia forradalmárok ebben is megelőzték, s az általuk bevezetett új időszámítás a múlt történetének átírását vonta volna maga után, a korábbi idők ünnepeit mítikus és hősi alakjai helyett a jakobinusok héroszait állítva piedesztálra. A Kijelölt Bizottság ezt így fogalmazta meg: „Ahhoz, hogy egy népet szabadddá tehessünk, elpusztítsuk előítéleteit, megváltoztassuk szokásait, korlátozzuk szükségleteit, kiirtsuk belőle a rosszat és megtisztítsuk vágyait, teljesen át kell formálnunk.” Ahogyan Robert Palmer írta: „A forradalom 1792-ben magánvaló dologgá vált, ellenőrizhetetlen erővé, mely egyszer talán kimerül, ám senki sem szabhat neki irányt.” Robespierre pedig, akit Palmer idéz, így vélekedett: „Hámi időkben a népi kormányzat alapja az erény, akkor forradalmi, erény nélkül a terror: terror nélkül az erény hatástalan, erény nélkül a terror öldöklés.”

A forradalomban Európát leginkább a terror borzasztotta el. Burke azonban azok közé tartozott, akik anélkül, hogy lebecsülték volna a terrort, ártalmasabbnak látták nála a forradalmi gyűlések által meghozott törvényeket. Burke szerint ezek-

ben mutatkozott meg leginkább a forradalom totális jellege – a törvényekben, melyek a tradicionális társadalmi rend megsemmisítésére vagy megtépázására törekedtek, s a keletkező légüres teret az új államgépezettel kívánták betölteni.

Még végzetesebb volt, érvelt Burke, a jakobinus vezetők azon ki nyilvánított óhaja, hogy a forradalmat kiterjesszék Európa egészére, végül pedig az egész világra. Ezért szorgalmazta Burke buzgón és kitartóan az európai hatalmak azonnali „ellenforradalmát”: „Ha jól látom a dolgokat, nem Franciaország, hanem a jakobinizmus ellen folyik a háború. Egy elvvel szemben vesszük fel a harcot..., melyet nem lehet erődkkel feltartóztatni.” A konzervatívok erre az álláspontra helyezkedtek 1917-ben is, amikor a bolsevikok megdöntötték a cárizmust. A jakobinizmus helyébe a leninizmus lépett.

Ugyanebben az időben egy másik forradalom is felkavarta Európa konzervatívjait és romantikusait. Az ipari forradalomra gondolok – annak megjelenésére először Európában, majd szerte a világon; a gőzgépek, a „fonó Jenny” és a gyors egymásutánban felbukkanó mechanikus szörnyetegek világára, melyek az angol mezőket és lankákat addig ismeretlen ördögi szimfónia hangzavarával, képeivel és szagaival töltötték be. Egyes források azt sugallják, hogy legalábbis kezdetben az emberek készségesen igazodtak az új üzemek látványához, melyekben a nappal és az éjszaka, az évszakok, a szárazság és az eső, a meleg és a hideg ritmusának fityet hányva rendületlenül folyt a munka. Talán azért, mert az ember nehéz fizikai munkától való rég várt megszabadulásának ígértét hordozták. Azokra, akik valóban ezt hitték, számtalan, olykor embert próbáló tapasztalat várt a gomba módra szaporodó angol gyárakban, melyek beárnyékolták reményeket.

Anglia gépesítését és proletarizálódását sok művész és író kezdetől fogva hevesen ellenezte. „Ez a hit a gépekben és a fizikai dolgok mindenek föltött valóságában – írta Carlyle –, mindenkor a gyengeség és a vak elégedetlenség közös menedéke.” A *Past and Present*-ben (Múlt és jelen) – nem elsőként és nem is utoljára – a középkori közösségek és a rend hozzájuk kapcsolódó látomását állítja szembe azzal a fokozódó rendetlenséggel, melyet a modern kor betegségének tekintett. Coleridge, Southey és Blake csupán három név azok sokaságából, akik megvetéssel

fordultak el attól, amit Blake „sötét, sátáni üzenként”, Coleridge pedig „a kereskedelem hiszekegyeként” emlegetett.

Anglia valóban eléggé mélyreható változáson ment át ahhoz, hogy jogossá tegye az efféle reagálást. Az intézményes életnek alig akadt olyan rétege vagy szférája, melyet érintetlenül hagyott a gépesítés és a gazdaság forradalma. A termékek előállítása egészen addig nagyrészt a munkások otthonában történt, ami legálábbis lehetővé tette, hogy a házi gazdaságban folytatott tevékenységükkel kapcsolják azt össze. Az új gyárakban azonban a munkások csoportot képeztek és a kötöttségeiket egyedül a termelési folyamat határozta meg.

Anglia demográfiai viszonyai szükségképpen megváltoztak. A föld terméketlensége miatt hajdan alacsony népsűrűségű területekre tömegek áramlottak – a gyárak adta munkalehetőség vonzotta ide az embereket, a gyárak pedig sokszor a közeli szénbánya mellé települtek. A föld és az azt benépesítő lakosság aránya a termelés igényeinek megfelelően radikálisan megváltozott.

Új forrájú és intenzitású individualizmus megváltozott. Ugyanakkor a társadalmi ranglétrán való lesüllyedés és felemelkedés egyaránt lehetővé vált: az előbbi a faluból a nyomornegyedekbe vezetett; az utóbbi a gyár kínálta lehetőséghez kapcsolódott, ahhoz, hogy a munkásból ilyen vagy olyan felügyelő, esetleg főnök váljon. A társadalmi rangok hagyományos rendszere mély átalakuláson ment keresztül: a gyárosok, gyárigazgatók, kereskedők, szállítók és más vállalkozók hirtelen tömegesen jelentek meg abban a társadalomban, melyet korábban a rurális közösségek jóval egyszerűbb grádicsai tagoltak. Az új ízlések és az új ambíciók megváltoztatták a középosztály társadalmát, mely azelőtt meglehetősen egyöntetű és színtelen volt. Ostrogorski leírása kissé talán túldramatizálta a „régit társadalom felbomlását”, mégis, háromnegyed évszázad elteltével is megvilágosító marad:

„A tőke új arisztokráciájának tagjai, akiknek gazdagsága a régi, vér szerinti arisztokráciáéval vetekedett vagy meg is haladta azt, érték a vágytól, hogy elvegyülhessenek ez utóbbiakkal. A napóleoni háborúk lezárulása után, melyben egyesek rendkívüli vagyona tettek szert, nagy küzdelem vette kezdetét; a *homo novus* közül számosan megtalálták a »társaságba« vezető utat, melyben a rangok összekeveredtek. A társaság pedig hasztalanul igyekezett beásni magát az arisztokratikus exkluzivitás sáncai mögé.”

„Hasztalanul” – ez azért túlzás; az arisztokrácia masszív rendszere a XX. századra is áthúzódott, amikor egy másik, még komolyabb kihívással kellett szembenéznie. Most mégsem ez a fontos. Amint azt az 1832-es reformtörvény keltette nagy felzúdulás nyilvánvalóvá tette, az arisztokrácia, a demográfiai változás sok nyomása alatt, valamint a választóköreket beosztásának gyökeres átszervezése miatt elvesztette parlamenti képviselői monopóliumának jelentős részét. Számos 1832 utáni politikai reform tovább folytatta a választópolgárság átrendezését. A kormány és az egyház közti kapcsolat lazábbá vált; a nonkonformisták új politikai jogokat kaptak, ahogy idővel a katolikusok is, s bár ezek a változások közvetlenebbül kötődnek az új politika szellemével átitatott demokratikus erők fellépéséhez, az emberek közötti régi kapcsolatok felbomlása kétségkívül az iparosítással vette kezdetét. A társadalmi változások nem utolsósorban azt hozták magukkal, hogy a „nagy önkénteseket” (*great unpaid*), vagyis azon birtokosokat, akik gazdagságuknak köszönhetően bizonyos, fizetéssel nem járó falusi vagy városi előjáróit teendőket láthattak el, egyre szélesebb körben váltotta fel egy új, választott vagy kinevezett tisztviselői réteg. Ez a változás a szegénytörvényben érezte a leggyorsabban és legtartósabban a hatását. Ennek nyomán hiánytalan politikai azonossággal rendelkező adminisztratív szervek többé-kevésbé professzionális módon intézték azt, ami mindaddig a földbirtokosokra hárult. Ismét tanulságos Ostrogorski szavait idéznünk: „Ez megint csak csapdát jelentett az emberek számára, több tekintetben is; egy másik hierarchia, s vele együtt az alávetés új neme tűnt fel az ipari világban. Mivel azonban az új kötelek, tisztán mechanikus természetűek lévén, nem rendelkeztek azzal az összetartó erővel, mely a régi társadalom egybefogta, nemcsak hogy nem fékeztek, inkább még gyorsították is a folyamatokat.”

Az iparban végbemenő változásokra adott konzervatív reakció Angliában, majd a kontinensen is azonnal jelentkezett, s a konzervatív ideológiáról épp olyan sokat árulnak el a gazdasági változásokra, mint a politikai átalakulásokra adott válaszai. Disraeli első sorban – noha nem kizárólag – regényeiben mond el sokat arról, amit a társadalmat sújtó csapásnak vagy kórnak tekintett, s aminek az emberi kapcsolatok estek áldozatul. Az angol királyról ugyanúgy vélekedett, ahogyan példaképe, Burke,

a francia uralkodóról: a liberális reformok a szuverén elszigetelték saját népétől, s így ezek a változások visszautóttek. „Az osztályok és hitek ezen háborúskodására – mondta Disraeli –, melyek manapság felkavarnak és fenyegetnek bennünket, nem látok egyéb ellenszert, mint visszatérni ama rendszerhez, melyet a lojalitás és a tisztelet, a nép jogai és a társadalmi együtérzés jellemez.” Egyszóval a feudalizmushoz – ez ugyanis, mint látni fogjuk, a század nagy politikai és gazdasági mozgásait követő csaknem valamennyi fejlemény állandó mércéje. A romantika – jórészt Walter Scott regényei – hatására, valamint a Bentham és követői által a lehető legszigorúbb modernizmus jegyében kezdeményezett politikai és jogi változásokkal szembeni mélyen gyökerező ellenszenvüktől indítva a régi és tehetős arisztokrata családok ifjabb sarjai némiképp abszurd, rövid életű és később gúnyolódások célpontjává váló gondoskodással fordultak a szegények és szükségét szenvedők felé. Az adományok, a „jó-tékonyági zárandoklatok”, sőt a krikett vidéken való elterjesztése is az érzelmesség és a romantikus elvágyódás fellobbanásáról tanúskodik; a lelkesedés azonban hamar kihuny, megörökítése pedig Disraelire és más regényírókra maradt.

Egy dolgot azonban hangsúlyoznunk kell itt és a következő fejezetben is. A konzervatívok rossz érzésük, aggodásuk vagy megsértett esztétikai érzékük miatt pillanatra sem éreztek késztetést arra, hogy lemondjanak örökségük legfontosabb és legidőtállóbb eleméről, a tulajdon iránti megbecsülésről, valamint a rangkülönbségekről az államrendben betöltött szerepét illetően.

A században két további nagy mozgalom töltötte el nyugtalansággal a konzervatívokat: az első vallási, a második filozófiai természetű. Az első a nagy John Wesley műve volt, a wesleyanizmus, ahogy kezdetben nevezték, vagy hamarosan beveté váló elnevezésével a metodizmus. Az európai reformáció ezen utolsó nekirugaszkodása a konzervatívok többsége szerint ezen szélyt jelentett a brit államegyházra, s nem kevésbé a közjóra és a társadalom szerkezetére. Gyakorta hallani, hogy a wesleyanusok üdvös szerepet játszottak a XVIII. század végi, XIX. század eleji Angliában, mivel a munkásosztályt nem-forradalmi evangéliumuk vonzereje letérítette a forradalom útjáról. Ám de

függetlenül attól, mennyi igazság rejlik ebben a megállapításban, tévedés volna azt állítani, hogy a wesleyanusokat mindeztől érintetlenül hagyták a forradalmi impulzusok és hatások, még ha ezek inkább vallási, mintsem politikai természetűek voltak is. A korábbi angliai puritán mozgalmakra jellemző lapangó forradalmi tartalom csaknem ugyanolyan mértékben tetten érhető számos wesleyanus gondolkodásában.

Wesley saját mozgalmát a puritán szellemiség közvetlen folytatásának, voltaképpen újíászületésének tekintette. Ő is olyan egyházat látott maga körül, melyet megromlott formalizmusa és a hit tisztaságával szembeni közömbössége, az anglikán egyház mögött pedig egy olyan társadalmi szervezetet, melytől mindeztől idegenné váltak az igazi keresztény eszmények és törekvések. Az, hogy a wesleyanizmus ösztönzője és maga a mozgalom is szellemi, nem pedig politikai természetű volt, lényegében nem csökkentette a családrá, az egyházközösségre és a polgári rendre tett hatását. Amikor a hívő ember arra a belátásra jut, hogy azoknak az elveknek, melyeket saját lelki és erkölcsi életében irányadónak tekint, lehetőség szerint minden polgár életében érvényesülniük kell, a forradalomhoz igencsak hasonló dolog van készülöben. Ahogy megjegyeztem, a jakobinusok úgy vélték, hogy tevékenységük közvetlen folytatása a polgárháború korabeli angliai puritánokénak.

Burke, aki anglikán volt és a vallási intézményrendszer lelkes híve, védelmébe vette a nonkonformisták polgári jogait, noha nem rokonszenvezett velük és nem értett egyet vallási nézeteikkel. Ezen nincs mit csodálkoznunk, ha tekintetbe vesszük az államegyház, s egyáltalán a rendezett állam iránti elkötelezettségét. A skót, walesi és angol nonkonformisták között mindig is akadtak olyan erőszakos elemek, akik az anglikán papság életének megkeserítésében és meggyalázásában lelték örömeiket, szüntelenül romlottságukról papolva, melyet csak a római katolikuskoké mül felül.

A wesleyanusok többnyire jóval visszafogottabbak voltak a XVII. századi puritánoknál, mentesebbek attól az antinomizmustól, mely számos korábbi protestáns szektában elterjedt. Ám a wesleyanizmus látns buzgótsága John és Charles Wesley minden erőfeszítése ellenére gyakran atlépte kijelölt medrét, s az angol élet társadalmi és polgári szférájában is éreztette hatását. Amikor

egy szekta önmagát az abszolút igazság birtokosának hiszi, az államegyházat pedig a babona és a romlottság fellegvárának, magában hordozza a forradalom magvát. Amikor egy efféle szekta nyilvánítja Istentel való közvetlen kapcsolatát, s a politika és a vallás megtisztítását tűzi ki céljául, az mindig fenyegetést jelent az erkölcsre és a polgári törvényekre.

Mindent összevetve, az angol konzervativizmus jelentős részét, mely Burke-vel kezdődik és olyan gondolkodókat foglal magában, mint Coleridge, Newman, Disraeli és Matthew Arnold, a demokratikus és ipari forradalommal párhuzamosan a wesleyanizmusban rejlő vallási forradalom hívta életre és formálta. Ahogy az a legtöbb államvallássá lett vagy más módon bevetté és konvencionálissá váló vallásnál lenni szokott, az anglikanizmus sem törekedett arra, hogy a vallást többször vigye ki a piacra, mint amennyiszor ez elkerülhetetlennek látszott, s arra hajlott, hogy Isten szolgálatára elegendő a rituálé és a liturgia. Ez a vélekedés azonban vörös posztó volt a vallás igaz híveinek szemében.

Az angliai konzervatívok túlhíromó többségét végül még valami ingerelte: Jeremý Bentham haszonelvű filozófiája. A XVIII. század végének és XIX. század elejének forrongó szellemi életében kevés dolog nyomasztotta annyira a kor Newmanjeit és Disraelijeit, mint az utilitarizmus. Bentham, akihez fogható elme nem sok akad az egész történelemben, miközben elutasította a felvilágosodást, a francia forradalmat és a természetjogi gondolkodást, mindegyiküknél forradalmibb szellemmé vált az egyéni érdekről, a hedonizmusról és „a legnagyobb szám legnagyobb jólétéről” alkotott elméletével. Ezekre építette fel a központosított, minden részletre kiterjedő és mindent átható, Angliában és a világ minden más részén megvalósítandó autoritás struktúráját, vetekedve Rousseau, majd Robespierre totális forradalomról szőtt álmaival. „A múlttal nincs mit kezdeni” – jelentette ki Bentham, valahányszor alkalmá nyílt erre. Minden jó egyedül az individuális ész folyománya – azé az észé, melynek alapját az adja, hogy az ember szüntelen keresi az élvezetet és kerüli a fájdalmat. A benthami Panopticon-elv, melynek alkalmazását az iskolákra, kórházakra, elmebetegintézetekre, sőt a nagy gyárakra és börtönökre is szorgalmazta, Disraeli megfogalmazása szerint „az ész és az embertelenség házasságának csöppet sem szeretni való ivadéka” volt. Egyedül az ész tette lehetővé, a va-

lamennyi ember életét megszabó „boldogságkalkuláció” ismeretével kiegészítve – deklarálta Bentham –, hogy törvényeket alkotson India számára anélkül, hogy elhagyna dolgozószobáját. Nagyra értékelhetjük azon reformok egyikét-másikát, melyeket idővel Bentham néhány követője, mindennekelőtt Chadwick, kezdeményezett. Kétségkívül tiszteletet érdemel igyekezetük, hogy egy szakszerű köztisztviselői réteget teremtsenek annak a munkának az elvégzésére, melyet oly sokáig és oly rossz hatásokkal a „nagy önkéntesek” láttak el. Amire a konzervatívok nem tekintettek tisztelettel, sőt egyenesen elborzadtak tőle, az a hideg ész, a bürokrácia, a folytonos reform, a szenvtelen jótékonyosság, a tökéletes érzelmementesség lidércnyomásos világa volt, melynek beköszöntét Bentham jövendölte.

Kétségkívül a fenti – Európa békéjét megbolygató politikai, gazdasági, vallási és filozófiai – fejlemények járhattak Burke fejében, amikor egyik utolsó levelében, némiképp enigmatikusan, „a Rendszert” emlegette. Ezen a jakobinizmus szellemét értette, Angliában csakúgy, mint Európában, de sok minden mást is. Arra a társadalmi és intellektuális mozgalomra gondolt, „melynek megszabású célkitűzése..., hogy gyökerestől kiirtsa azt a valamit, amit arisztokratának, nemesnek vagy gentlemennek neveznek”. Burke, mint annyiszor, ezúttal is tömören fogalmaz. Szavai mögött egy egész történelemfilozófia rejlik, olyan haladás-ellenes filozófia, mely a közelmúltat hanyatlásnak, a nagyságtól, konkrétan a középkor nagyságától való folyamatos eltávolodásnak tekintti; attól a kortól, amely nagyságát a megkérdőjelezetlen vallásnak, a lovagiaságnak, az egyetem, a céh, az uradalom és a kolostor tekintélyes intézményeknek, végül, de nem utolsósorban, a gondolatok egységes, színtetizáló rendszerének köszönhetette. Úgy tűnik, mintha Burke szemében a francia forradalom, saját szeretett országában pedig a szakadarság és a reform, a hagyomány elleni lázadás a gazdaságban, a vallásban és a filozófiában, valamilyen ördögi összeesküvés részét alkották volna. Az „ellenforradalom” szorgalmazása és az eseményekben való aktív részvétele ellenére Burke nézeteit egyfajta fatalizmus, lelki megadás jellemzi a modernitás ellenállhatatlan erejével szembe-sülve. „A baj megessett; a dolog elvben és a gyakorlatban is létrejött; s nekünk egy magasabb kéz tetszésétől kell remélnünk, hogy

valaha véget vet neki... Mindaz, amit jó ideje magam teszek és a jövőben tenni fogok, csupán arra irányul, hogy ne legyen semminemű aktív vagy passzív részességem e nagy változásban.”

Ezzel búcsúzott Burke, nemcsak a megváltozott whig párttól – mely valaha kimondottan az arisztokrácia és a földbirtok pártja volt, korára azonban, úgy látta, megrontotta a reform és a forradalom szelleme –, hanem Európa egész tradicionális rendjétől. Emile Faguet később teljes joggal „a múlt profétáinak” nevezte a konzervatívokat. Burke és Bonald úgy tekintett a múltra, ki-váltképp a középkori múltra, mint a jó társadalom történeti példájára. Burke a lovagiasság feudális szabályrendszerében, a példamódor tökélyre fejlesztésében és a szilárd vallási intézményekben találta meg azt a nagyszerűséget, melyet korának liberálisai és radikálisai szerint a jövő tartogatott.

Ez a hozzáállás, mely a múlt felé fordul ösztönzésért és jelenkori politikáját megalapozó modellekért, mélyen beépült a konzervatív hagyományba, s a liberálisok és a radikálisok szemében kellő alapot szolgáltat a „reakció” és az „ósi” jelzők használatára. A konzervatívok a XIX. században Burke nyomán általános támadást intéztek a haladás filozófiája és a whig történelemszemlélet ellen, jó részt arra a nézetre alapozva, hogy a feudális Anglia lovagi szabályrendszerével, kifinomultságával és arisztokratizmusával sokkalta civilizáltabb volt, mint az az Anglia, mely a forradalom és a reform révén Burke szemé előtt formálódott. Valamennyi konzervatív kifejezésre juttatta a múlthoz való kötődését – néhányukat azonban ez nem gátolta meg abban, hogy például a totalitarizmus jelenkori fenyegetésére nagy képzelőerővel és bátran reagáljanak. „Legszívesebben a múltban élnék. Nem hiszem, hogy az embereknek sok élvezetben lenne részüik a jövőben” – mondta Churchill, s a XX. századi háború mocskát a múlt nagyszerűségével állította szembe. Churchill gondolkodását Clement Attlee az indíttatások törtéjéhez hasonlította: legalul a feudális réteg, aztán a XVII. századi, végül közvetlenül a legfelső réteg alatt a XIX. századi. Noha ki nem állhatta – legalábbis ezt hangoztatta – az elemés szerkezeteket, s a technikai újítások szűrték a szemét, ő találta fel a tankot, s dolgozta ki azt a ragyogó és humánus stratégiát, melyet az I. világháborúban a Dardanellákon alkalmaztak.

Azok elé, akik a múltba tekintenek, nem pedig a jövőbe, legalább teljes kép tárul, ez viszont még a jövő lehetetesebb és

legelszántabb kutatóról sem mondható el. Ha a múlt csupán elnyűtt emléképeket kímál, ezek legalább nem olyan veszedelmesek a jelenre nézve, mint a „futuristák” vagy a „futurológusok”. Ha avatott kézzel nyúlunk hozzá, a múlt – ahogy azt Herodotosz óta minden összehasonlító történész elmondta – óriási és csodálatos laboratórium, melyben az ember hosszú történetének sikereit és kudarcait tanulmányozhatjuk. Ha túl kell tekintenünk a jelen szemhatárán, s legtöbbször ezt teszi, a múlt *terra firma*, mindazzal összevetve, amit a legszármályalóbb – és a legnagyobb teljesítményű számítógéppel felszerelt – képzelet a liberálisok delgetett jövőjéből látni képes.

De ettől eltekintve is, a konzervatívok kezdetől fogva vonzódtak a múlt tarka-barka képeihez. John Morley joggal állapította meg, hogy a korai konzervatívok a francia forradalom katasztrófájával szembeülve az európai történelem egyik korábbi katasztrófáját idézték föl: Róma barbárok általi elfoglalását, és azokat az elveket, melyek szerepet játszottak a rend és a társadalmi konvenciók helyreállításában. Ezek természetesen feudális alapelvek voltak. Ahogy lényegében feudális alapelvek voltak azok is, melyekre Burke, Bonald, Chateaubriand, Haller és Hegel támaszkodott a XIX. század elején a demokratikus hatalom, az egalitarizmus, a politikai központosítás, a haszonelvűség, vagyis a modernitás veszélyeit felismerve. Joseph de Maistre bizonyára a konzervatívok többségének nevében beszélt, amikor ezt írta: „Mi nem ellenforradalmat akarunk, hanem a forradalom *ellentétét*.” Természetesen arra a fajta társadalomra utalt, mely a konzervatívok kedvére való. Egy ellenforradalomra épülő társadalom túlságosan is emlékeztetne az ellenfélre – harcasságában mindenképpen. De Maistre számára a jakobinusok által létrehozott forradalmi társadalom „ellentétét” lényegében az a társadalom jelentette, mely ellen a jakobinusok támadtak, nem egyszerűen az *ancien régime* – ez túl szűk és korlátozó modell volna –, hanem az a középkori-feudális társadalom, mely a XIII. században élte fénykorát.